سەرزەمینی دێرینی ئازەربایجان

له فارسییەوە: وریا قانیع

له یەکێک لە هەفتەنامەکانی بڵاوکراوە لە ئازەربایجان وتارێک چاپ کرابوو کە نووسەرە ڕێزدارەکەی مێژووی کورد و زمانەکانی کوردی و فارسی بە توندی خستبووە ژێر پرسیارەوە ئینکاری زمانی کوردی و ئەدەبیاتی کوردی و ناسنامەی مێژووی کورد لە ورمێ و ئازەربایجان، لە ئاوێنەی مێژوودابوو. ئەمەش چەندین جارە کە ئەم جۆرە بڵاوکراوانە بۆ بەدەست هێنانی نیازی ڕامیاری و ڕاکێشانی سەرنجی خوێندەواران و زیاتر نەتەوەی دێرینی کورد ڕادەکێشێتە ژێر پرسیار لە کەشوهەوای چاپکراوانی دەسەڵاتداری سەر کۆمەڵگای مەدەنی سوود وەرگرن. بەداخەوە بە پێچەوانەی یاساکانی چاپ و بڵاوکردنەوە لە بڵاوکردنەوەی وەرامەکانیشیان خۆیان لادەدەن. بەشێوەیەک کە هاونژادانی ئێمە بەهۆی ئەم هێرشانەوە لە سنووری مێژوویی ئاترۆپاتگای زادگای دێرینی خۆیان دوچاری بێزاری دەبن. نووسەری وتارەکە دەڵێت (جوگرافیای پارێزگای ئازەربایجانی خۆرئاوا) هەم لە چەند شوێنێکی نووسینەکەیدا دەیخوێنینەوە کە دەڵێت: ورمێ و سەلماس، خۆی، ماکۆ... لە بناغەدا شوێنی نیشتەجێی ئەرمینیەکان بووە).

له ڕاستیدا وەرامی ئەم وتارە گەلێک سادە و ئاسانە یەکەم ئەرمینیەکان نەتەوەیەکی ئاریایین و لە نژادی ڕەسەنی ئێرانن. دووەم ئێستا لە ناوچەی ورمێ و ئەو شوێنانەی ناومان بردن نزیکەی (٤٠٠) کلیسایان تێدا هەیە کە زۆربەیان لە فەهرستی شوێنەواری دێریندا بەکۆنی نزیکەی هەزارساڵێک لەمەوپێشەوە تۆمارکراون ئەمەش خۆی لەخۆیدا نیشاندەری ڕاستی زادگای

ئەرمینیەکانە لە کەناری نەتەوەکانی کورد و ئازەری و ئاشووری کە لە ورمێ و ناوچەکانی دیکەدابوون؛ نووسەری وتارەکە لەو تانە و تەشەرانەی لە کتێبەکانی مێژوویی و ئەدەبیاتی فارسیدا، دراونەتە پاڵ تورک گلەیی کردووە. بە دڵنیاییەوە دەڵێین، بە پشت بەستن بە بەڵگە مێژووییەکان ئاگادارییەکانی دێرینە ناسەکان و لێکۆڵینەوەکانی خۆرهەڵاتناسان مێژووناسی ناوخۆ و دەرەکی هەموویان لەسەر ئەوە ڕێک کەوتوون کە لە ئێراندا نژادێک بە ناوی تورکەوە نەبووە ئەگەر نیازی نووسەرەکە زمانی نەتەوەی دلێری ئازەرییە لە سەرانسەری نووسراوەکانی ئەم سەرزەمینەدا جگە لە باسی دلێرییان هیچ شتێک تۆمارنەکراوە ئاشکرایە زمانی خەڵکی ئازەربایجان شێوەزارێکی ئێرانییە پابەندە بەزمانە دێرینەکانەوە هەر مێژوونووسێک بە نیازی ئەوە کە زمانی ئازەری خەڵکی ڕەشیدی ئازەربایجان بە ناونیشانی زمانێکی ئێرانی و خەڵکی ئێرانی نەزانێت. لە هیچ گۆشە و کەنارێکی بەڵگەیی مێژوویدا هیچ کارناسێک بوونی نەتەوەی تورک زبان لە ئێراندا بەناونیشانی نەتەوەی ئێران ئاماژەیەکی بۆ نەکراوە بەم بەڵگانەی خوارەوەش شێوەزاری ئازەری زمانێکی ئێرانییە زمانی ئێستای خەڵکی بێشکەی دلاوەر پەروەری ئازەربایجان لە سێ لایەنەوە دەتوانین لێی بکۆڵینەوە:

(١) لە ڕووی فۆنۆتیکەوە یان بەکارهێنانی زاراوەکان: شێوەی زمانی ئێستای ئازەربایجان تێکەڵەیەکە لە شێوەزاری ئازەری دێرین و فارسی کە کەمێک زاراوەی تورکی کاری لێکردوون.

(٢) لە ڕوانگەی ڕێزمانەوە یان ئێسکبەندی زمانەوە: زمانی ئێستای ئازەری هەرچەندە زاراوەی هەندێک زمانی باستانی ئێرانی بە زۆری چوونەتە ناویەوە شێوەیەکی زمانی تورکی لەخۆ گرتووە.

(٣) لە ڕووی کەرەسە پێکهێنەرەکانی چ زارەکی و چ ماناکانی: زۆربەیان لە ڕەگەزی ئێرانییە. زمانی ئێستای ئازەربایجان لەگەڵ گۆڕانکاریەکانیدا لەگەڵ زمانەکانی دیکەی ئێراندا و لەگەڵ گۆڕانکاریەکانی زاراوەکان و پەندەکاندا، ڕواڵەتێکی هاوبەشی هەیە ئەم وتارە لەوە دەدوێت کە دانیشتوانی ناو شارە ئازەربیەکان هەروەکو هەموو هاونیشتمانییەکانی دیکەی خۆیان بیردەکەنەوە و تەعبیریان دەردەبڕن پەند دەهێننەوە. هەروەکو ئاگادارین، دانیشتوانی ئازەربایجان، لە وتووێژدا، شێوەزارێکی تایبەتیان هەیە، فارسی بەشێوەیەکی تایبەتی بەکاردەهێنن. بەکارهێنانی ئەم جۆرە شێوەزارە لە شێوەزاری هەر ژنێکەوە کاریگەری هەبووە. ئێرانی بوونی شێوەزارەکە دەگەیەنێت دانیشتوانی ئازەربایجان بە دەمارگیری ئێرانی گەرایی (چییەتی) بەشێوەیەک دەربڕینی واژەکان ئاهەنگی شێوەزارەکەی دێرینیان پاراستووە.

هەڵسەنگاندنی واژە فارسییەکان و ئازەری

هاوئاهەنگی زمانی دێرینی ئازەری بەناونیشانی شێوازێکی زمانی مادی شایستەی ئینکاریکردنی نییە لەگەڵ ئەم هاوشێوەییە لە زمانی ئێستای ئازەری، لەگەڵ ئەوەشدا هێرشی فراوانی خۆی نیشان دەدات.

خەوی تورکستانێکی یەکگرتووی یەک نەتەوەیی: لە حوزەیرانی (١٩١٨) ژمارەیەک لە تورکەکانی تورکیە دەوڵەتێکیان بەناوی یەکسانی (مساوات) دروست کرد بۆ مەبەستی داگیرکردنی ولاتی مادی کوردەکان و ئەرمینیەکان، ناوی تورکستانی یەکگرتوویان لەخۆ نا. لە سەردەمی جەنگی دووەمی جیهانی، تورکەکانی عوسمانی ئەوەیان دەردەبڕی کە تورکستان کراوە بە دوو بەشەوە نیوەی لە باکوور و بەشێکی لە باشووری ڕووباری ئاراس ماوەتەوە نیازی داگیرکردنی ئەو ناوچانەیان هەبوو لەو کاتەوە خەونی تورکستانێکی یەکگرتوو بە بەشێک لە نیازە بابردووەکانی دەستەڵاتدارانی تورکیە دەژمێردرێن.

ناوەکانی ئازەربایجان

ناوی ئازەربایجان بەم شێوانەی خوارەوە لە کتێبە مێژووییەکاندا هاتووە. ئاتروپاتگان، استرابو، ئاترۆپاتە، هیرودوت، ئازەربایجان، مێژووناسی بیزەنتی (سەدەی ٦ زایینی) ئازرباد قان (بەرهەمێکی ئەرمەنی) ئازەربایجان. ابن خردادیە و مێژوو نووسەکانی عەرەب، ئازر ئاباد گان، شانامەی فیردەوسی، ئازرپێکان شیروانی، ریاض السیاحة.

ڕیشە ناسینی زاراوەی ئازەربایجان

ئاتور یا ئازەر، پات یان بای، کان یان گان، ئاتور:

ئازەرپات، پاییدن= چاودێریکردن.

ئاتورپات: چاودێری ئاگر، گان، نسبەتە یانی شوێن یا جێگا، بۆ زەویش بەکاردەهێنرێت ئاتر، ئاگر یا ئازەر، لە زمانی ئاوێستایی و مادی دێریندا هاتووە. لە زمانی پەهلەویدا ئاتور= ئازرەخش و ئاتەش= ئاگر، لە فارسیدا ئازەر= ئاتەش لە کوردیدا ئاگر. لە زمانی ئازەریدا (ئات)ە ئەم زاراوەیە لە هەموو شێوازەکانی کوردی ئەمڕۆکەدا هەر بەم شێوە و بەمانای چاودێری کەری ئاگر کە مەبەست لە چاودێری کەری ئاتەشکەدەی ئازرگشب بووە. لە ئێستادا لەبەشی کوردنشینی تەختی سلێمان لە تەکاب ئەفشار، دایە.

ئازەربایجان لە مێژوودا

یاقوتی حەمەوی لە سەدەی حەوتەمی کۆچیدا لە کتێبی (معجم البلدان)دا دەنووسێت: (ئاران ناوێکی ئێرانییە خاوەنی سەرزەمینێکی فراوان و گەلێک شارە کە یەکێکیان شاری گەنجەیە و...) دانەری مێژووی (گزیدە= هەڵبژاردە) لە بارەی ناولێنانی ئازەربایجانەوە دەنووسێت: (پیاوێکی ئازەرباد، ناو لە ڕۆژگاری شاپوری زوالاکتاف، لە ئازەربایجاندا داوای پێغەمبەرایەتی کرد دانیشتوانی ئەو ویلایەتە باوەڕیان پێ کرد ئازەربایجان بەو ناوەوە ناونراوە (مستەوفی) لە مێژووی گزیدە، لە لاپەڕە(١٤٢)دا دەنووسێت: (نووسەری فەرهەنگی ئانند راج، ئازەربادی ناوبراو بە موبەدێک دەزانێت کە ئازەرباگان، یان بەو ناوەوە ناو ناوە) استرابوی جوگرافی زانی یۆنانی لە کتێبە مێژوویییەکەی خۆیا (کتێبی ١١/ باب ١٣) ناوی سەردارێک بەناوی ئاترۆپات، ئاترۆپاتوس، دەبات کە لە جەنگی نێوان داریووشی سێیەم و ئەسکەندەری مەقدونی لە درگا و گایا، ئەردەبیلی ئەمڕۆکە فەرماندەی لەشکری داریوشی سێیەمی هاخامەنشی بووە. زاراوەی (تورک) لە ئەدەبیاتی هۆنراوەی ئازەری بەمانای بێگانە هاتووە، قەترانی تەورێزی لە شاعیرە ناسراوەکان و ناودارانی ئازەربایجانیە لە چامە جوانەکانی خۆیدا لە زۆری تورک و خراپیان لەسەر زەمینی ئازەربایگان دەدوێت و دەڵێت: (هەرچەندە ئەمڕۆکە هەر کاتێک بیانەوێت سەرانەیان لێدەستێنن)..تاد.

(ابن اثیر) لە بارەی ڕووداوی ساڵی (٤٥)ک م، تالانکاری و کوشتاری دانیشتوانی ئازەربایجان لەلایەن تورکەکانەوە دەنووسێت:

(تیرە نیوە وەحشییەکانی تورک لە تەواوی سەرزەمینەکانی ئازەربایگاندا پەرشو بڵاوبوونەوە لە ئازاردانی دانیشتوان دەستیان نەپاراست) لە شیعرەکانی هومامی تەورێزی، شێخ سەفیەدین ئەردەبیلی، ماما عیسمەت کشفی و یەعقوب ئەردەبیلی، عبدالقادری مەراغەیی و.. تەنیا زاراوەیەکی تورکیان تێدا نییە هەموو زاراوەکانی ناو دیوانەکانیان لە زاراوەی ئازەری پێک هاتووە.

لە بارەی واژەی تورک

واژەی تورک: لە زمانی پەهلەویدا بەمانا تورانیەکەی یانی بێگانە، تورک لە زمانی فارسیدا یانی (کلاوخود) زاراوەی تورک یانی بە بەهێز و قایم ناوبراون. لە سەدەی پێنجەمی زاینیدا تیرە ئوردوویییەکان لەگەڵ هۆزەکانی ئاشینا تێکەڵ بوون ناوی تورکیان لە خۆیان نا. ئەم واژەی تورکە لەنێو چینییەکاندا لە سەرەتاوە بەشێوەی توکیو، بوو وردە وردە بوو بە تورک و لە ئەنجامدا بوو بە (ترک) عەرەبەکان بە هەموو ڕەشماڵ نشینانی ئاسیای ناوەندییان دەوت ترک. واژەی تورک لە شانامەی فیردەوسیدا لە هەموو شوێنێکدا بە مانای تورانی و بێگانە هاتووە، لە (بورهانی قاتیع) دانراوی محەمەد حسەین خلف تەورێزی ئەم واژەیە بە مانای گەورە کچ و بەمانای مەعشوقە و غولامیش هاتووە. واژەی تورک بە پێی بەڵگە و سەرچاوەکانی مێژووی بەکارهێنان و کاریگەری زمانی تورکی لە ئێراندا لە سەردەمی غەزنەوییەکان و سەلجوقییەکانەوە هاتە کایەوە لە ساڵەکانی سەرەتای سەدەی حەوتەمی کۆچی بە هاتنی مەغۆلانی هێرشبەر. ئەم زمانە بڵاوبووەوە زمانی ئازەری شێوە زارێکی ڕەسای ئێرانی بوو لە ئەنجامی هێرشە فەرهەنگییەکانی بیانیان و قەلاچۆکردنی هۆزی دلاوەری ئازەری کەوتە ژێر کاریگەرییانەوە، بەڵام ڕیشەی ئەم شێوەزارە گەلێک قووڵەوە داچووە، ئەمڕۆکە لە سەرلاوان و خەڵکانی بیرتیژی ئازەربایجان پێویستە، کە بە وریاییەوە دەست بە نوێکردنەوەی ئەم زمانە پیرۆزە ئێرانییە بکەنەوە. لە زاراوە بیانییەکانی پاک بکەنەوە لە هەندێ شوێنەواری مێژوویی عەرەبەکانەوە لە بارەی

زمانی ئازەربایجانیەوە ئاوا هاتووە: (ابن حوقل) لە گەشتنامەکەیدا لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا دەنووسێت. (زمانی دانیشتوانی ئازەربایجان بە زۆری ئەرمەنی و فارسییە لەنێویاندا عەرەبیش برەوی هەیە) ئەبو ئیسحاق ئیبراهیم ئەستەخری کە لە ساڵی (٣٤٦)ک م،دا مردووە بە گێڕانەوە لە کتێبی (صور الاقاليم، ئەبو زەید سهل بەڵخی کە ئەویش لە ساڵی (٣٢٢)ک م مردووە نووسیویەتی: ئەم دەوروبەرەی ئازەربایجانە هەموویان زمانی عەرەبی و فارسیان دەزانی و دانیشتوانی ئەردەبیل زمانی ئەرمەنی دەزانن (فارسییەکەیان گەلێک ئاسانە).

نووسەری وتارەکە دەنووسێت: (من لە هیچ کتێبێکی مێژوویدا تاکو جەنگی سەلیبی هەرگیز ناوی کوردەکانم نەبینیوە..) پێویستە بزانن لەپێش مادەکانەوە هۆزی ماننا (مانانا)، هیت و لە پێش ئەوانیشەوە هۆرییەکان لەم ناوچانەدا کە ئەوان بە ورمێ ناویان بردووە، دەژیان. کە چەندین نیشانە و شوێنەواریان لە تەپەی حەسەنلوی سندووس و گوێ تەپەی ورمێ و واسکە بەرچاو دەکەون بە پێچەوانەی بۆچوونەکانی نووسەرەوە لە شوێنەوارە مێژووییەکانی ئێران و عەرەبی و یۆنانی و ئاشووری و سۆمەری لە هەموو سەردەمە کۆنەکاندا لەگەڵ ناوی کورددا ڕووبەڕوو دەبێتەوە. لە پێشەکی شەرەفنامەی ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی لاپەڕە (١٣) چاپی تاران (١٣٤٣)دا هاتووە (شولگی یەکێک لە پاشا ناودارەکان لە دوای دانیشتنی لەسەر تەختی دەستەڵات دەستی بە فراوانکردنی وڵاتەکەی کرد لە ساڵی (٢٨)ی پاشایەتیەکەیدا ناوچەی (ئەنشائی) داگیرکرد لە کۆتایی پاشایەتیەکەیدا دانیشتوانی چیاکانی کوردستان ڕاپەڕین ئەویش لەشکری بۆ ئەو ناوچانە ڕەوانە کرد گەلێک شاری ئەو ناوچانەی تاڵان کرد لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی کیمیل سین جێنشینی شولگی بارودۆخی ناوچەکانی دامینی زاگرۆس هێمن و ئارام بوو بازرگانەکانی لاجیوەرد لە خۆرهەڵاتی ئێرانەوە تا نێوان دوو ڕووبار لە هاتوچۆدا بوون لەم ڕۆژگارەدا کیمیل سین بۆ بەهێزکردنی فەرمانڕەواییەکەی ناوچە ڕاپەڕیوەکانی کوردستانی دا بەدەست فەرمانڕەواییەکی بە توانا بە ناوی ڤاراد نانار varad nannar.

بە پەیوەست بوونی حوکمڕانی ئیلی سۆبارتوو و ناوچەی کورد kurd یان پێسپارد تورودان ژن thu-reau dakgin دەنووسێت هۆزی سوبارتۆ لە دراوسێیەتی هۆزی سودا بووە درایو driuer کە یەکێکە لە خۆرهەڵاتناسانی بەناوبانگ دەنووسێت: (سو su لە نزیکی دەریاچەی واندا بووە) مێژووی شەرەفنامە ناوی قەڵایەک بە ناوی سو suوە دەبات کە لە ناوچەی بتلیسا بووە) (ئارامییەکان شاری su یان بە بیت فارد و Bethfardu نووسیوە، شارێک کە بە ناوی جزیرەی ئیبن عومەرەوە بەناوبانگە بەناوی گزرتاد و قرد و ga-zurdu kardu ناونراوە یۆنانیەکان بە دانیشتوانی بۆتان و جزیرەی ئیبن عومەریان دەوت (کرد خوی= کورد خۆی) خۆی لە زمانی ئەرمەنیدا نیشانەی کۆبوونەوەی کۆمەڵێکە لە شوێنێکدا گوایە نووسەرە یۆنانییەکان ئەم ناوەیان لە زمانی ئەرمەنیەکانەوە وەرگرتووە لەکاتێکدا تیگرانی دووەمی پاشای ئەرمەنستان لە سەدەی یەکەمی پ ز. وڵاتی کورد خوی داگیرکردووە (وزریی نوسی) فەرمانڕەوایی ئەو شوێنەی کوشتووە، پاشایەک کە لە کردوئن بەناوی (مانی ساروس) پاشایەتی دەکرد، ئەسترابۆ مێژوونووسی یۆنانی دەنووسێت لاوانی (ئەنشائی) وایان پەروەردە دەکردن کە لە سەرماو گەرما و باوبۆراندا بەرگەگر بن و بە هێزو توانابن شەوانە لە هەوای ئازاددا بە چاودێری گەلەو ڕەوگەوە خەریک بن میوەی داری ناو دارستانەکانیشیان دەخوارد بە مانەیان دەوت (کوردک) kurdak. کەسانی کوردک بە ڕاو و ڕووت دەژیان.

زانیارییەکانی کارناسانی دێرینەناسی و لێکۆڵینەوەی خۆرهەڵاتناس و مێژوونووسانی ناوخۆ و دەرەکی هەموویان لەسەر ئەوە ڕێک کەوتوون کە ئێمە لە ئێراندا نژادێک بەناوی تورکەوە، نیمانە ئەگەر مەبەستی نووسەر زمانی نەتەوەیی دلاوەری ئازەربیە لە سەرانسەری نووسینەکانی ئەم ناوچەیە جگە لە ڕوونکردنەوەی دلاوەری ئەوان هیچی تر تۆمار نەکراوە.

(کوردک یانی جەنگاوەر و دلێر) لە زمانی ئاشووریدا ناوی کورد بە دوو زاراوەی وەکو کاردۆ، کاردوا، نووسراوە و بەرچاو دەکەوێت کە بە مانای بەهێز و توانا و پاڵەوان دێت، ئەم زاراوانە لەگەڵ ناوی کورد و وڵاتی کوردستاندا هاوئاهەنگییەکی تەواویان هەیە. (کرداک= کورداک یان کردوک= کوردۆک)ەکان بابە گەورەی

کوردەکانی ئەمڕۆکەن ئەسترابۆ لەوێدا کە دەڵێت لاوانی فارسی دلێرانە پەروەردە دەکران و پێیان دەوتن کورداک بەهۆی ئازایەتی کوردەکانەوە بووە کە بە مانای جەنگاوەر و دلێر ناویان دەرکردبوو. دەبێت ئەوەش بزانین کە ناوی ناوچەکانی کوردۆکەکان لە سەردەمی ئەشکانی و ساسانییەکاندا بەکردون ناویان براوە)

(لە ئاوێستادا تووشی سێ واژەی، کورتە، کورتی، کورتو) دەبین کە مانای کارد و شمشیر دەگەیەنن زاراوەی کورد لە ڕەچەڵەکی ئەم واژەوە بە هەمان مانا وەرگیراوە. دووبەردی هەڵکنراو لە سەردەمی توکولتی ئەنیورتای پاشای ئاشوور دۆزراوەتەوە کە لەیەکێکیاندا زاراوەی گوتی و لەوی تریاندا زاراوەی کورتی نووسراوە).

ئەم زاراوە دێرینانەی کاردا، کاردۆخی، کورتوخی، کردی= کوردی، کارداک سیرتی، کردیای= کورد یای، کردوئە= کوردوئە، کارداویە، کارتاوی، کارد یا کارخوی و کاردا هەموویان لە یەک ڕیشەوە بە کۆمەڵێک دەوترێت کە لە ئەمڕۆدا کوردیان پێ دەڵێن.

گزنەفۆن مێژوونووسی ناوداری یۆنانی کە یەکێک بوو لە قوتابییەکانی سوقرات لە گەڕاندنەوەی دە هەزار یۆنانیدا لە (٤٠١پ ز)، ناوی سەرزەمینی کوردەکان دەبات و دەنووسێت: (ناوچەکەیان تا بۆتان ڕۆیشتووە) نووسەری وتارەکە ئورارتوەکانی بە تورک داناوە. لە کاتێکدا کە شتێکی وەها نە لە مێژووە کۆنەکان و نە لە مێژووی هاوچەرخدا نییە! زاراوەی ئورارتو یا ئوراشتو بۆ یەکەم جار لە شوێنەوارەکانی ئاشووردا هاتووە. گەلێک لە کارناسانی مێژوویی و دێریناسی جیهان زاراوەی ئورارتویان بە هاوکێشی زاراوەی خالیدی یا کوردی ناوبردووە. خالیدییەکان بەپێی بەڵگەکانی دێرینە ناسی بە لقێکی کوردەکان دەژمێردرێن. کە لەسەدەی نۆیەمی پ.ز لە کەناری دەریاچەی واندا دەوڵەتێکیان بەناوی هالیدا (خالیدی) پێک هێنا لە ئەدەبیاتی عیبریدا ئەم زاراوەیە لەژێر ناوی ئاراراتدا و مێژوونووسانی یۆنانی بە ئالا رودی، خالد وی و خالدایوی ناویان بردوون. بەپێی بەردە نووسراوەکان «ماوەی فەرمانڕەواییان تا دەرکەوتنی (ئارامنە) درێژەی کێشاوە» ئارامنەکان زاراوەی کرد= کورد یان بە زاراوەی (کردوخ= کوردۆخ) لێکداوەتەوە. مێژوونووسانی سەردەمی ئیسلامی وەکو بلازەری و تەبەری کوردیان بە ناوەکانی قردای و بقردی ناوبردووە.

یاقوتی حەمەوی بە گێڕانەوە لە ئیبن ئەسیرەوە دەڵێت (بلوکی بقردی بەشێک بووە لە ناوچەی جزیرەی ئیبن عومەر و دووسەد دێهاتی هەبووە و شارەکانی (الثمانین)، جوودی، فەیرووز شاپوور لە کەناری چەپی ڕووباری دیجلە دا بووە. لە سەردەمی سەرکەوتنەکانی عومەری کوڕی خەتاب ناوچەی ناوبراو لەلایەن موسڵمانەکانەوە داگیرکراوە لەوەش بەدواوە سەرزەمینی بەقردی بە جزیرەی ئیبن عومەر ناودەبرا. زاراوەی گوتی لە هەزارەکانی سێیەم و دووەمی پ.ز بە خەڵکانێک دەوترا کە لە کوردستان و ئازەربایجانی ئێستادا دەژیان. یەکێک لە مرۆڤناسانی کۆنشناسی فەرەنسی لە دوای لێکۆڵینەوە لە بارەی نەتەوە دێرینەکان و بەراوردکردنیان بەرانبەر بە مرۆڤی هاوچەرخ و دانیشتوانی ئێستای کوردستان بە وردبوونەوە لەو وێنە و هەیکەلانە کە لە گوتی و لولوبیانەکان بە جێماوە دەنووسێت: ئەم تاقمە مرۆڤە لەناو مرۆڤەکانی زاگرۆسیدا زۆر و زەبەندن بێجگە لەو دوو کۆمەڵەی کە باسمان کرد مرۆڤی دیکەش بەناوی ئیلامی کەمێک خوارتر لەسەر زەمینی گوتییەکان و لولوبیان یانی لە سنووری خوڕەم ئابادی ئەمڕۆکەوە تاوەکو نزیکەی کەنداوی فارس ژیاون. کە ئەوانیش لە پێش هاتنیان بۆ سەرزەمینی ئێران لەگەڵ گوتییەکان و لولوبیان لە یەک شوێندا ژیاون.

سەرهەنگ مێجەرسونی بەریتانی دەنووسێت (ئەگەر سەرنجێک لە سەردەمی گوتییەکان لەناو سەدەکانی پازدە و شازدەی پ.ز بدەین دەبینین کە نایریەکان لەپێش مادەکانەوە هەبوون و لە کوردستاندا دەژیان و ترسیان خستبووە نێودڵی دراوسێیەکانیان لەدواییدا ئەم نایریانە بە کورد خوێنراونەتەوە).

لە بارەی پەرستگا کۆنەکانی گوتییەکانەوە لە زاگرۆس دەتوانین ناوی ئەشکەوتی کەرەفتوو بەرین کە لە خاکی (ئوباتو) لەنێوان شارەکانی دیواندەرە و سەقزدایە. ژوورە زۆر و زەبەندەکانی ئەم ئەشکەوتە پیرۆزە دوو هەزار ساڵ لەمەوپێش پەرستگای (هراکلیس) بووە و لەسەر دیواری ژوورێکی ئەم پەرستگایە ناوی (هراکلیس) لەگەڵ چەند وتەیەکی یۆنانی هەڵکەنراوە لەژێر ئەم ناوەدا وێنەی سوارێک هەڵکەنراوە کە پێوەندی بە گۆدەرزی ئەشکانییەوە هەیە کە چیرۆکی سەرکەوتنی ئەو بەسەر مهردادی پاشای ئەرمەنستان ڕادەگەیەنێت. تاسیتی

ڕۆمی لەبارەی ئەم پەرستگایەوە دەنووسێت (لە جەنگی گۆدەرز و مهرداد ی پادشای ئێران پەنای بەم پەرستگایە برد ئەمەش بووە هۆی سەرکەوتنی لە دواییدا بە یادگاری ئەم سەرکەوتنە وێنەیەکی ئەم جەنگەی لەسەر دیواری ژوورێکی پەرستگاکەی دروست کرد) هۆزی دێرینی لولو کە شوێنی نیشتەجێیان لە بەردە نووسراوەکانی بابلیدا لەژێر ناونیشانی لولوبومدا نووسراوە لقێکن لە کوردەکانی ئارارات شوێنی نیشتەجێیان لە ناوچەی زەهاوی شارەزوور و سلێمانی بووە. کارناسی دێرینناسی بەناوبانگ پرۆفیسۆر ئەدمونز لە لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا بەردە نووسراوەکەی دەربەندی گاور کە لە هەڵکۆڵینەکانی چیای قەرەداغ و دەشتی زەهاو بەدەستی هێناوە و ئەم بەردە نووسراوە لە (٢٨٠٠٠) ساڵ پ.ز دەدوێت. لەبەردە نووسراوەکەی ئاشوور ناسیر پالی دووەم لەسەدەی نۆیەمی پ.ز وا دەردەکەوێت کە سەرزەمینی لولو گەلێک ئاوەدان بووە. دانیشتوانی بە پیشەوەران و هونەرمەندانی زیرەک دەژمێردران. پاشای ئاشوور ژمارەیەکی لەوانەی برد بۆ ئاشوور لە ڕووی پیشەسازییەوە بەهرەیان لێ وەردەگرتن دکتۆر سپایزر دەنووسێت (هەندێک لە پاشایانی ئاشوور لە سەدەی «١٩ و ٢٠ پ.ز» لە لولوبیەکان بوون) (سەدەی ٢٣پ.ز) نارامسین لەنەوەی سارگۆنی پاشای ئاکاد لەبەردە نووسراوەکەی خۆی لە دوای ڕاگەیاندنی سەرکەوتنەکانی لەبارەی لولوئیەکانەوە دەدوێت. یەکێک لە پادشا بە دەسەڵاتەکانی لولوئیەکان ئانوبانینیە کە وێنەی خۆی و خوای ئەشتاری لە چیای (پاتیر) لە سەرپۆلی زەهاو هەڵکەندووە. هۆزەکانی کاسی لە ناوچەی کرماشان ژیاون و لە هۆزە کۆنەکانی کوردستان دەژمێردرێن کاسییەکان لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا لەبەرامبەر هاتوچۆ لە ڕێگای بابلەوە بۆ هەگمتانە= هەمەدان هەموو ساڵێک سەرانەیەکی لە دەوڵەتی ئێران دەسەند. ئەلیکساندەری مەقدۆنی لەگەڵ ئەم نەتەوە دێرینەدا جەنگیوە. سەردارەکەی بەناوی ئەنتیفونوس کە لەناو هۆزی کاسی لە دەربەندی پردی (تنگ گلو) تێپەڕیوە. بەردێکی نووسراو لە [گاندشی پاشای کاسی بە جێماوە لەو بەردەدا خۆی بە پاشای چوارگۆشەی جیهان ناوبردووە) میتانییەکانیش یەکێکن لە نەتەوەی دێرینی کورد لە (١٥٠٠پ.ز) بناغەی دەوڵەتێکی گەورەیان دامەزراند کە لە دەریای مدیترانەوە تاوەکو چیاکانی خۆرئاوای زاگرۆس درێژ بووبووەوە. پایتەختی میتانییەکان لە سەرەتاوە لە خاپوور بووە لە دواییدا بۆ شاری ئاراپخا (کەرکووکی) ئێستا گوێزرایەوە. لە بارەی میتانییەکان و سۆبارییەکانەوە بەناونیشانی باب و باپیرانی نەتەوەی کورد لەلایەن شوێنەوارناسانی ناوخۆ و دەرەکی هەزاران بەردی نووسراو بە بەڵگەی شوێنەواری دێرینەوە لە هەڵکۆڵینەکانی کەرکووک و بغازگوی دۆزراونەتەوە.

یەکێک لەم بەردە نووسراوانە پێوەندی بە توشراتای پاشای ئەم نەتەوە دێرینەوەیە کە (٦٠٠) دێڕ دەبێت. یەکێکی دیکە لە باب و باپیرانی کوردەکانی ئەمڕۆ نەتەوەی بەدەسەڵاتی سۆبارییە. کە ناویان لە هەزارەی سێیەمی پ.ز لە بەردە نووسراوەکانی پێوەندیدار بە ڕۆژگاری لوگال ئانی موند، بە ناونیشانی سوبیر هاتووە لە بەردە نووسراوەکانی نارامسین لە بارەی ئەم نەتەوەوە بەناوی سوباریتم لێیان دواوە، ئەم بەردە نووسراوانە شوێنی نیشتەجێیان لە سنوورەکانی خۆرئاوای ئیلام تا کێوەکانی ئامانوس لە ئاسیای بچووک و خۆرئاوای ئەسکەندەروونە و ئاتانە دەستنیشان کراوە. هۆزی نایری لە باب و باپیرانی کورد و لە ڕۆژگاری دێرین دەژمێردرێت تیگلات پلایزری یەکەم پاشای ئاشوور لەگەڵ «٢٣» کەس لە فەرمانڕەوایانی نایری لە دەشتی ملازگرد جەنگێکی گەورەی کردووە لە کەناری ڕووباری دیجلە ئەوانی شکاندووە لەبەردە نووسراوەکەی خۆیا بە درێژی لە بارەی ئەم جەنگەوە دواوە. لە ساڵی (٩١٠پ.ز) لەشکری ئاشووری بۆ داگیرکردنی ناوچەی کوتموخ کە لەنێوان ڕووباری دیجلە و چیای ئاراراتدایە و لەگەڵ نایرییەکاندا جەنگیوە. ناوچەکەی ئەوانی داگیرکردووە. توکولتیش لە (٨٩٠-٨٨٤ پ.ز) لەگەڵ نایرییەکاندا جەنگیوە زۆربەی فەرمانڕەوایانی ئاشوور لە دژی ئەم نەتەوە جەنگیون لە ساڵی (٧٤٣ پ.ز) کۆمەڵێک لە نایرییەکان لە خۆرئاوای خۆرهەڵاتییەوە پەلاماری ئاشووریان داوە تاکو ناوەڕاستی وڵاتی ئاشوور چووەتە پێشەوە. تیگلات پلایزری چوارەم گەلێک بەزەحمەت ئەم نەتەوەی لەخۆی دوورخستووەتەوە تاکو پشتی چیای ئارارات شوێنیان کەوت. سەنحاریبی پاشای بەتوانای ئاشوور کە لە ساڵەکانی (٧٠٥-٦٧٢پ.ز) پاشای ئاشوور بوو لە ساڵی (٦٩٩پ.ز) لە دەوروبەری چیای

ئارارات لە دژی ئەم هۆزە جەنگێکی سەختی بەرپاکردووە چۆنیەتی جەنگەکەی لەبەردە نووسراوەکەی خۆیدا تۆمارکردووە..

سونەی، خۆرهەڵاتناسی بەناوبانگ لە بارەی نایرییەوە دەنووسێت: (وڵاتی نایرییەکان تەنیا بریتی نەبووە لە بەشێک لە ڕووباری زابی گەورە، بەڵکو پاشاکانی ئاشووری هەروەکو تیگلات پلایزر و نەوەکانی دیکەی ئەو نەتەوانەی کە لە ڕووبارەکانی دیجلە و فورات و خۆرئاوای نیفاتس یانی ناوچەکانی (دیاربەکر، خەرپوت، دەرسیم، تاکو چیاکانی بتلیس و توروس) دەژیان نایرییان پێ دەوترا. لەسەردەمی تیگلات پلایزر (١١٠٠پ.ز) ئەمانە لە ناوچەی نایری بوون و لەدواییدا بە کردوئن= کوردوئن، کردین= کوردین کرد= کوردی ناوبراوە بەپێی بەڵگە دێرینەکانی سەردەمی ئاشووری لە ڕۆژگاری پاشایەتی توکولتی- ئینۆرتا کە لە دەوروبەری (١٢٥٥-١٢١٨پ.ز) فەرمانڕەوای ئاشوور بوو لە بەردە نووسراوەکاندا لە بارەی نایرییەکانەوە دواوە. ئەم پاشایە دەنووسێت: نایرییەکان کە لە نیوەڕۆی دەریاچەی واندا دەژیان ملکەچی ئاشوورییەکانی کردوون. لە ڕۆژگاری تیگلان بلسری یەکەم (١١١٦-١٠٩٠ پ.ز) ئاشوورییەکان بەشی نیوەڕۆی خاکی نایرییەکانیان داگیرکرد. ئاشوورییەکان لە بەردە نووسراوەکانی خۆیاندا دەریاچەی وانیان بە دەریاچەی نایری ناوبردووە. بەپێی بەڵگە دێرینەکان هۆزی مانا، لقێکن لە دانیشتوانی دێرینی زاگرۆس و لە باب و باپیرانی کوردەکانن. ماناکان لە هەزارەی یەکەمی پ.ز لە ناوچەی زاموا (شارەزوور) دەژیان، لە دواییدا دەستیان بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی گەورە لە خۆرئاوای ئێراندا کرد. لە سەدەی نۆیەمی پ.ز لە بارەی هۆزی مانایییەوە لە ساڵنامەکانی ئاشوورییەوە لێیان دواون بە پێی بەردە نووسراوەکانی ئاشوورییەکان پایتەختی ماناکان شاری ئەیزرتو بووە کە دەکەوێتە «٥٠» کیلۆمەتری شاری سەقزی ئێستا. لە سەردەمی ڕژێمی پەهلەوی شوێنەواریان لە زێویەی لای سەقز دۆزراوەتەوە. لەلایەن باندێکی جوولەکەوە (ئەیوب)ی رەب النوعی گەنجینەی زێوی کە بریتی بوو لە دەیان تابووتی زێڕ، سکە، تابلۆ... بە تاڵان چوو. ئەم شوێنەوارە بەپێی بیروڕای دێرینشناسانی جیهانی، بێ وێنە و هاوتا بووە ئێستاش لە مۆزەخانەکانی جیهان و وڵاتی ئیسرائیل هەڵگیراون و چاودێریان دەکرێت و بە یادگاری پڕ شکۆی باب و باپیرانی نەتەوەی کورد لەو ڕۆژگارە دێرینەدا دەژمێردرێن.

فەرهەنگی شەهری، لەبارەی هونەر و پیشەسازی گەنجینەی زێوی لەسەردەمی دێرینداا لە هونەر و زیرەکی باب و باپیرانی کوردەوە دەدوێت خاکی مانا بریتییە لە ناوچە بەهێز و تواناکانی خۆرئاوای ئێران لە سەدەی هەشتەمی پ.ز لە خۆرئاوای ئیلام چەندین پاشای ئەم زنجیرەیە فەرمانڕەوا بوون کە هەمیشە لەگەڵ وڵاتی ئاشووردا لە جەنگدا بوون بەشێک لە ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ورمێ، لە کەناری (سفید رود= چەمە سپی)یەوە لە نیوەڕۆی خۆرهەڵاتی ورمێ هەروەکو (Zikurtu) سارگارتن، ئاندیاء لوایشدیش vish-dish بەشێک بوون لە قەڵەمڕەوی مانا و لەژێر دەسەڵاتی ئەم زنجیرەیەدابوون سارگۆنی دووەم پاشای ئاشوور (٧٢٢-٧٠٥پ.ز) لەبەردە نووسراوەکەی (خرس ئاباد) نووسیویەتی (شانازی دەکەم کە لە ساڵی شەشەمی پاشایەتیمدا لە (پرتو) سەربازگەکانی مانایییەکان و زێوی و دژە سەختەکانی ئەوانم تێک دا) نەتەوەی ماد بە باب و باپیرانی کوردی ئەمڕۆکە دەژمێردرێن لە ساڵەکانی سەرەتای سەدەی حەوتەم بناغەی دەوڵەتی ماد دانرا. [سەلمانسری دووەم لە ساڵی (٨٤٤ پ.ز) پەلاماری وڵاتی مادی دا هەتاوەکو وڵاتی ئامادی و خارخار (دێهاتە کورد نشینەکانی ئێستای سەر بە شارستانی تەکابی ئەفشار) پێشڕەوی کرد. ئەمە بۆ یەکەم جارە ناوی ماد لەبەردە نووسراوەکانی ئاشووردا هاتووە].

خۆرهەڵاتناسی بەناوبانگ مامۆستا سایس دەنووسێت [مادەکان کۆمەڵێکن لە کورد کە لە خۆرهەڵاتی خاکی ئاشوور دەژیان. خاکەکەشیان تاوەکو نیوەڕۆی دەریای قەزوین درێژبووەوە. بێگومان زمانی مادەکان زمانی کوردی بووە] باسیل نیکیتن لە مێژووە بەهادارەکەی خۆیدا دەنووسێت: [نژادی کورد نیشانەی تیرە و بەرەبابە کۆنەکانی لولو، گوتی و کاسی، میتانی، سوباری، نایری، مانایی، کردوک و ئورارتون. کە ئەمانە هەموویان پاشماوە و نەوەی ئارییاین و زمانیان زمانی مادی بووە و هەریەکەیان شێوەزارێکی کەمی جیاوازیان هەبووە کە پێی دواون].

لە کتێبی (عیشق و سەڵتەنەت)دا نووسراوە [زمانی مادەکان زمانی کوردی بووە زۆربەی خۆرهەڵاتناسان ئەم بۆچوونە دەسەلمێنن].

دارمستتری ئێرانناسی بەناوبانگ دەنووسێت: ئاوێستا لە ڕۆژگاری مادەکاندا نووسراوە زمانی مادەکانیش هەمان زمانی ئاوێستایە دەتوانین زمانی کوردیش بە پاشماوەی هەمان زمان دابنێین. نۆڵدکە دەنووسێت: [ئەگەر بەردێکی نووسراوی پاشاکانی ماد بدۆزینەوە وا دەزانم هەروەکو زمان و نووسراوەکانی سەر بەردە نووسراوەکانی پاشایەتی فارس بێت هیچ گومانیشی تێدا نییە کە زمانی مادی لە زمانی فارسی کۆنەوە گەلێک نزیک بووە، چونکە دانیشتوانی فارس و ماد زمانی یەکتریان بە باشی دەزانی. چۆن فارسی و کوردی لەیەکەوە نزیکن و هەماهەنگی لە کۆنیشدا وەهابوون].

لەکارنامەی ئەردەشێری بابەکان، هەمیشە ناوی پاشایەکی کوردی مادی براوە کە ناوی [کوردانشای مادی] بووە کە دوژمنی ئەردەشێری بابەکان بووە ئەردەشێر لەگەڵیدا جەنگیوە، بەڵام شکاوە و سەرنەکەوتووە و پەنای بۆ دێیەک بردووە. لە دوای ماوەیەک دووبارە لەشکری کۆکردووەتەوە بە چوار هەزار سەربازەوە هێرشی شەونخوونی کردووەتە سەریان و نزیکەی هەزار کوردی مادی کوشت هەندێکیشی بریندار کرد هەندێکیشی لێکردن بە کۆیلە، پاشای کوردە مادییەکان لەگەڵ کوڕەکانیدا و برادەرانی و دەست و پێوەندەکانی بەدیل گرت و تاڵانێکی زۆریشی بەدەست هێنا و ڕەوانەی پارسی کردن. حمداللەی مستەوفی لەکتێبی (القلوب)دا دەنووسێت [پایتەختی کوردستان لە ڕۆژگارانی ڕابردوودا شاری بەهار، بوو لە دوای ئەوەش سوڵتان ئابادی چەمچەماڵی نزیک چیای بێستون بووە] بەو وتانەماندا دەردەکەوێت تەواوی نەتەوە دێرینەکانی ئەم سەر زەمینە ئەوەشی کە نووسەری وتارەکە نووسیویەتی بەشێک بوون لە نەتەوە دێرینەکانی ئێران و باب و باپیرانی کوردی ئەمڕۆکەن، شاری ورمێ بەتێپەڕبوونی مێژوویی بارداری گەلێک ڕووداوی گرنگ بووە لەوانە وەکو: جەنگی سەفەوی و عوسمانلی کە بە جەنگی چاڵدێران ناسراوە جەنگی سەفەوییەکان لە قەڵای دمدم کە لە کتێبی [تاریخ عالەم ئارای عەباسی]دا باسی لێوە کراوە. ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری شەمدینانی، ڕاپەڕینی هەمزەئاغای مەنگوڕ، شۆڕشی سمایل خانی سمکۆ کە هەموویان کورد بوون. لە ثانی نیای سەفەوی، شێخ سەفیەدین ئەردەبیلی لە دانیشتووانی سنجاری کورد نژاد بووە.

بەپێی بەڵگە مێژووییەکان زەردەشت لە شاری شیز [بەشی کوردنشینی تکابی ئەفشار] لەدایک بووە ئاتەشکەدەی گەورەی ئازەر گشسب لەم ناوچەیە دایە لە (٪٩٠)ی زاراوەکانی ئاوێستای لە زمانی کوردی ئەمڕۆکەدا کاریگەرییان هەیە. کاریگەری زمانی کوردی لەسەر هەموو بەردە نووسراوەکانی دێریندا دەتوانین بیان بینین زۆربەی زاراوەکانی بەردە نووسراوەکانی تەختی جەمشید و بیستوون کوردین، بۆ نموونە لە بەردە نووسراوەکاندا هاتووە: (داریوش وتی) (وتی) لە زمانی کوردی لەجیاتی «گفت»ی فارسی بەکاردێت. نووسەری وتارەکە زمانە بەهێزەکانی فارسی و کوردی بە زمانی تورکی داناوە سەرەڕای هەزاران بەرهەمی نەمری ئەدەبیاتی فارسی و زمانی فارسی بەشێوە زار (لەهجە)ی داناوە. لە نووسەری وتارەکە دەپرسین: ئایا بەردێکی نووسراو هەیە کە بەزمانی تورکی و نامۆ کە هیچ پێوەندییەکی بە ئێران و ئێرانی و ئازەری و ئازەربایجانییەوە نییە نووسرابێت و دۆزرابێتەوە؟!

سەرچاوە:

گۆڤاری کەهکشان، ژمارە(٧٣)، (تێبینی: لە وەرگێڕاندا وتارەکە کورت کراوەتەوە).